

'Kom verder!'

HET NIEUWE BOEK VAN DE WINTERGAST

In dit deel van zijn memoires figureert Freek de Jonge zelf maar karig. Het biedt een eerlijk en bovenal liefdevol portret van zijn vader Andries de Jonge, tot aan het vertrek uit Workum, zijn tweede gemeente als hervormd predikant, in 1951. De humor is niet uitbundig, zoals op de planken, maar ingehouden en verstopt in korte dialogen. En de kunst die nodig is bij een avondvullend programma om heterogene invallen te verbinden met terugkerende motieven, is hier knap overgezet naar een literaire vormgeving.

Zo zijn er verhalen, vaak met mislukte reizen verbonden: de scholier die zondags op de fiets vanuit Terwolde een kerk in Deventer wil bezoeken, maar zich eerst laat afleiden en vervolgens pech krijgt; de schuchtere jongen die meegaat op de motor van de stoere Wodan in wiens leven een tragedie schuil gaat; de dominee en de notaris die 's nachts vastlopen met een vooroorlogse Opel; de eindeloze vakantietocht naar Renesse die draait om Freetje en zijn speen tegen het duimen; en er zijn de randfiguren, die een predikantenbestaan bevolken, zoals Sibbe van de Fokbok (206), Wiebe met de togakoffer (300) of (binnen de familie) de onhandelbare Freddie (213); maar door de vertelkunst heen lichten van terzijde de grote levensvragen op, zoals de vraag naar de verhouding van wat bij toeval gebeurt en wat het geloof weet (183), de rol van de verteller die het verhaal naar zijn hand zet maar zelf niet in de hand heeft of het ook een weg vindt naar de ziel (202), of het terugkomende inzicht 'een mens kan zichzelf bevrijden, niet verlossen' (295).

Een sterk Leitmotiv is dat van de scarabee. Andries vindt hem in een sonnet van Dèr Mouw, dat een docent al dan niet met opzet had laten zwerven in een leerboek dat hij kwam ophalen (81vv.); hij ondergaat er een donderpreek om wanneer het sonnet bij een bezoek aan hem in het ziekenhuis wordt aangetroffen door zijn vader, de evangelist, die er niets dan blasfemie in leest (102); hij vindt informatie over de mestkever in de dissertatie van Van der Leeuw, hem door de organist van Ruimzicht ter hand gesteld (106); hij treft een koperen scarabee aan op de werkkamer van Van der Leeuw zelf, die hem meteen de uitleg biedt van de hiëroglief met de medeklinkers x-p-r, duidend op scheppen, ontstaan en transformeren (141), en helemaal aan het slot volgt de uitsmijter: na Van der Leeuws onverwachte overlijden stuurt zijn zoon aan diens leerling de koperen scarabee op, en haalt deze voor Freek het blaadje met de uitleg van de medeklinkers uit zijn bureaula tevoorschijn (330). Bij alle grondige research die de auteur heeft gepleegd, denk je even: er steekt een element van fictie in; om daarna meteen te beseffen: het is wel fictie in de zin waarin de Bijbel het ook is: getuigend van groter waarheid, de waarheid met hoger werkelijkheidskarakter.

Kernwoorden: het geweten, de Geest

Een kernwoord dat ook bijdraagt aan de eenheid van het boek is het geweten. Het is Andries ingeprent in zijn orthodox-hervormde opvoeding en dan ook de gedroomde vrouw die hem erbij bepaalt verloren zoon te zijn van zijn vader (126). Het is richtsnoer bij keuzes, souffleur van het gebed, grenswachter bij zelfbedrog (63) en het speelt daarom ook meteen op bij de kleinste leugen (215) of bij dronkenschap (282). Dit zal voor veel lezers een al aanwezig vermoeden bevestigen van de beklemmende kanten van een gereformeerde jeugd, zoals ook de voortdurende gevoelens van schaamte over 'wereldse genoegens' (schaken, voetbal) en de evidente bevangenheden van een ontwakende seksualiteit die de schets van de hoofdfiguur evenzeer doortrekken. Toch hebben we in nummer 1 van deze jaargang kunnen lezen, dat Freek De Jonge het wegvallen van een gelijkkluidend geweten in de huidige samenleving een tekort acht. Dat hangt samen met het in de mond van zijn vader herhaald terugkerende inzicht dat 'het geweten nooit in het paradijs heeft gewoond' (240) en dat het dus bij het huidige ambivalente bestaan behoort. En daarmee is de vraag opgeroepen, hoe het geweten, zonder het op te geven, bij te stellen valt onder vermindering van ziekmakende elementen. Wat hem daarbij voor ogen staat blijkt, zo komt het me voor, uit de brieven die Andries schrijft aan de broer van een Workums gemeentelid die naar de koloniale oorlog is uitgezonden: 'Hij had Hylke geschreven bovenal God trouw te zijn wanneer het geweten daarom vroeg'. En hij had Hosea 6:6 geciteerd tegen het valse brengen van offers, want 'het geweten lust geen zoete broodjes' (318).

Een voorwaartse werking van het geweten hangt af van de Geest. Ook daarover sprak Freek de Jonge in het gesprek van het vorig nummer. Meteen aan het begin is er het verhaal van de roeping van zijn Zeeuwse grootvader, verwant aan het opwekkersgeslacht Smallegange, die op zijn veertiende jaar als koeienhoeder in de hitte van het veld een stem hoort die hem roept, een ervaring 'als door de Heilige Geest betoverd' (21). Andries moet dominee worden om deze roeping een passend vervolg te geven, maar twijfelt gaandeweg aan het realiteitsgehalte ervan en constateert ook bij zichzelf bij lege kerkgang: 'er was geen moment sprake geweest van een manifestatie van de Heilige Geest, van een extatische hunkering naar het Hogere' (115). Toch gaat zijn voorkeur uit naar de Geest, vanwege 'niet alleen de vluchtigheid, maar ook de luchtigheid' (57). Wanneer zijn vrouw Manny bevalt van een tweeling, die door onvermogen tijdig bloed te kunnen toedienen na ontdekking van de resusfactor overlijdt, zal Andries preken. Maar hoe de goede woorden te vinden? 'Hij ging voor de vuist weg spreken, erop vertrouwend en in de heilige overtuiging dat de Geest vaardig zou worden'. En zo gebeurt het ook. De aanwezigen zijn diep getroost, de stem sprak, maar spreker noch hoorders kunnen het gesprokene achteraf reproduceren. De juiste woorden 'waren hem over-

Een voorwaartse werking van het geweten hangt af van de Geest.

komen' (298v.). De Geest is dus, bijbels, gebonden aan de stem. Zo herinnert Freek zich het dát van de stem: 'jongetje op zondagmiddag / dat niets begrijpt van de Heilige Geest / maar weet dat die stem op zijn mooist klinkt / als vader uit de Bijbel leest' (332). Maar wanneer het 'dat' de voorrang heeft, klopt dan de strikte theologische binding van Geest aan het 'wat' van het Woord wel? Met die vraag komen de theologen in beeld.

Van der Leeuw en Barth

In Gerardus van der Leeuw heeft Andries zijn leermeester gevonden. Het bezoek aan hem, na een eerste semester dat verloren ging in een richtingloos studentenbestaan, vormt een keerpunt in zijn levensloop. Van de Leeuw bevestigt hem in Westernieland en levert de beslissende inspiratie voor zijn, van alle kanten in zijn omgeving bestreden, inzet voor de restauratie van de laatgotische kruiskerk van Workum. Met studenten die op het punt stonden het ambt te aanvaarden heb het ik vaak besproken: met welke theoloog als oriëntatiepunt ga je het werk aanvangen? Andries de Jonge bewijst, dat de keus: G. van der Leeuw, dan zo gek nog niet is. Ik heb me zelf ook wel speciaal door hem uitgedaagd geweten, sinds de leraar klassieke talen en conrector van het Zaanlands Lyceum J. te Voortwis mij, toen hij ontdekte dat ik theologie ging studeren, *Goden en Menschen in Hellas* (1927) in handen speelde. Het daar opgedane inzicht, dat de mythologie van de Olympiërs maar een feodale constructie was uit pakweg de 8^e eeuw v.o.j. en weinig over de oude Griekse religie kon leren, heeft me altijd begeleid en deed smaken naar meer. Tijdens de studie kreeg ik snel genoeg te horen wat er vanuit Barth voor vragen zijn te stellen bij de wijze waarop hij de godsdienstwetenschap, en daarmee de ervaring en het beeld ook binnen een theologische vraagstelling vruchtbaar dacht te kunnen maken, maar het heeft mij altijd wel aangesproken dat Miskotte hem waar mogelijk instemmend aanhaalt.

Karl Barth komt heel dichtbij voor Andries, wanneer de Groningse student Klaus Oppenheimer hem uitnodigt om samen vragen voor te bereiden voor een ontmoeting na een lezing die Barth in maart 1939 zal houden. De voordracht, 'Die Souveränität des Wortes Gottes und die Entscheidung des Glaubens', moeten we maar weer eens opnieuw bestuderen wanneer ze op afzienbare termijn in de *Gesamtausgabe* herdrukt wordt. De woorden 'soevereiniteit' en 'beslissing' doen sterk denken aan de politieke theologie van Carl Schmitt: staat Barth, de verzetsman, daar spiegelbeeldig tegenover binnen eenzelfde categorieënstelsel, even absoluut en decisionistisch? Zo simpel is dat niet, want Barth benadrukt dat niet een naakte godheid, maar heel concreet het *Woord* soeverein over ons is en de geloofsbeslissing wordt in deze lezing concreet in het vasthouden aan een (in dat Woord besloten) humaniteit die in Europa ten uiterste bedreigd is. Nu ja, Andries begon zijn huiswerk maar kwam tenslotte de afspraak met Oppenheimer niet na, vanwege een uitnodiging voor een tennisfeest

waarop Manny Furda, de vrouw van zijn leven, hem voor zich innemen zou. Hij heeft er, volgens de bron van Ger van Roon (jaarverslag Theol. Fac.Ver.), een sessie door gemist waarin Barth uitvoerig op de Duitse kerkstrijd is ingegaan.

Dat de politieke werkelijkheid van de dag voor de mystiek aangelegde geest van Andries niet direct in zicht komt, blijkt op meerdere plaatsen, en daarin verschilt hij (nog afgezien van de specifieke visie op 'Politische Gottesdienst' bij Barth) duidelijk van zijn zoon, die er ook biografisch bijzondere aandacht voor heeft. We horen van Joodse docenten zowel in Gouda (Teixeira de Mattos, 14) als in Deventer (Cauveren, 83, met zijn vrouw in Auschwitz vergast, 327); van de gereformeerde Dirk Wierenga, die op verzet is voorbereid (197), wordt verraden (218), gefusilleerd (222) en door Andries begraven (241 vv.); van twee broers van Manny, die bij de NSB gaan en van wie de mate van collaboratie lang onzeker is (163 e.a.), maar dan na de oorlog ook van moeilijkheden naar aanleiding van een bespreking van de Doorbraak op catechisatie (316v). Inmiddels is er bij Andries dus wel iets veranderd, ook zonder verloochening van zijn ooit gevonden theologische oriëntatie.

Tekst schept lezer

Nogmaals de vraag: wat zal een lezer bij dit alles opdoen, voor wie de hier geschetste wereld onbekend is, al kan het de wereld zijn geweest van nog maar een enkele generatie terug in het eigen voorgeslacht? Zoals gezegd: een bevestiging van een bestaand beeld van een coming-of-age binnen een bedompte en begrenzend calvinistische omgeving is onvermijdelijk, maar de hartstocht en de literaire verbeeldingskracht van de auteur zijn te groot om het daarbij te laten. Deze gedenkt en eert zijn vader, bij al diens beperkingen (zijn luiheid bij vlagen, zijn neiging tot teruggetrokkenheid, zijn patriarchale vanzelfsprekendheden), omdat hij met inzichten rekende die onze cultuur zo node mist: het belang van een leerschool van het geweten, rite en cultus als vormgeving voor het bewaren van het mysterie, het vasthouden aan het verschil tussen bevrijding en verlossing, het rekenen met een Geest die daar gaat waaien waar wij het niet meer in de hand hebben, en die dan vluchtig en luchtig een weg kan banen van schepping naar ontstaan naar transformatie. We mogen Freek de Jonge zeer dankbaar zijn voor dit geschenk.

Rinse Reeling Brouwer

Freek de Jonge, *Kom verder! Memoires 1*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Augustus / Atlas Contact, 336 pp. € 22,99

Freek de Jonge gedenkt en eert zijn vader, bij al diens beperkingen, omdat hij met inzichten rekende die onze cultuur zo node mist.

Kom verder!

VAN DER LEEUW EN NOORDMANS IN WORKUM

Kom verder!' is de titel van een pas verschenen boek van Freek de Jonge. Die twee woorden kwamen ooit uitnodigend uit de mond van prof. Van der Leeuw, toen de student Andries de Jonge zich bij diens werkkamer meldde. Diens zoon Freek maakte deze twee woorden tot titel van zijn memoires (deel 1) over het leven van zijn vader. Dat deel gaat over de (voor)geschiedenis van Andries de Jonge, en beschrijft diens leven tot en met zijn predikantschap in Workum. Aan de toenmalige hervormde gemeente aldaar was ds. Andries de Jonge als predikant verbonden van 1947 tot 1951. Hij was daar mede beroepen om de restauratie te begeleiden van de St. Gertrudiskerk. Die restauratie was begonnen in 1939, maar had in de oorlogsjaren vertraging opgelopen.

De Jonge was theologisch student geweest in Groningen, en hij had voor die universiteit gekozen vanwege de aanwezigheid aldaar van prof. Gerardus van der Leeuw. De brede religieuze en oecumenische interesse van laatstgenoemde was voor De Jonge het motief om daar heen te gaan. En die oecumenische interesse bracht ook een bepaalde visie met zich mee op de gewenste inrichting van kerkgebouwen.

De St. Gertrudiskerk

De Workumer St. Gertrudiskerk is een laat-middeleeuwse gothische kruiskerk waarvan in later eeuwen het interieur een meer reformatorisch aanzien had gekregen met een zitplaatsopstelling rond de preekstoel in het middenschip. Voor het koor hing een gordijn, en de transepten waren afgesloten. De restauratie die eind jaren '30 in gang werd gezet beoogde niet alleen de bouwkundige verbetering van het gebouw, maar ook een herinrichting van het interieur. Voor dat laatste werden voor ds. De Jonge de inzichten van Van der Leeuw leidend.

Tot dat laatste behoorde ook een minder centrale plaats voor de preekstoel en een meer zichtbare plaats voor Avondmaalstafel en Doopvont. En in de Workumer situatie ook het openhouden van de transepten en het verwijderen van de afdichting van het koor. Die verwijdering had wel wat voeten in de aarde, want de herplaatsing van het oude koorhek was voor een aantal kerkenraadsleden een must. Het draaide tenslotte uit op een compromis: twee gedeelten van het koorhek werden aan de wanden herplaatst, en in de opening daartussen kwam de Avondmaalstafel.

Dat alles werd door Freek de Jonge bij de presentatie van zijn boek op 15 november jl. in de St Gertrudiskerk verhalend herdacht. Die presentatie was geen 'preek van de leek', maar toch wel zoiets als een 'preek van Freek', waarin de zoon ons informeerde over de geest waarin zijn vader had gewerkt.

Na die presentatie ging ik me ook weer eens verdiepen in de 'Liturgische beweging' onder leiding van Van der Leeuw, en met name ook in het tegenspel dat daar aan geboden werd door Noordmans. De gedachte aan die laatste is in deze Friese regio vanwege de nabijheid van diens eerste gemeente Idsegahuizum en Piaam niet ver weg. Of Noordmans zich ooit heeft uitgelaten over de herinrichting van de Workumer kerk weet ik niet. Maar dat hij de inzichten van de Liturgische beweging van grondig kritisch commentaar heeft voorzien, is in het hele deel 6 van de Verzamelde Werken terug te vinden.

Gods voetstappen

Kenmerkend voor de geloofsbeleving van Noordmans is zijn retardatie bij zoiets als (religieuze) vervoering. Wanneer een bepaalde ervaring hem in die richting doet spreken, dan trapt hij om zo te zeggen op de rem. Een voorbeeld uit een artikel: bij het klinken van de twee diepe en krachtige slotnoten van een orgelwerk van Bach hoort Noordmans de voetstappen Gods. "Toen Hij was binnengekomen ontstond een heilig zwijgen." Om er dan direct op te laten volgen: "En daar begint de preek." Want wij zijn na het paradijs "tussen de doornen en distels terechtgekomen" (VW 6, 300, e.v.).

Een vergelijkbare beweging horen we bij zijn beschrijving van een fietstocht door de Achterhoek. Het kleurrijke herfstbos brengt hem welhaast in vervoering, waarbij de oogverblindende schoonheid van de natuur bij hem op een gegeven moment ook beangstigende figuren en beelden oproept. En juist wanneer dat gebeurt, laat een opening in het bos een blik toe op het kerkje van Almen. De gedachte van Noordmans aan het massieve middeleeuwse doopvont in dat kerkje "breekt de ban" en schept "geestelijke nuchterheid" (VW 8, 147). "De Geest is een beginsel van... retardatie...", zegt Noordmans (VW 8, 196). Als schrijvende theoloog heeft hij zich echter bepaald niet ingehouden om die retardatie aan te geven waar hij vreesde dat we over onze grenzen gingen, waar we juist de pas zouden moeten inhouden. En de 'Liturgische beweging' ging naar zijn mening over een grens heen.

'Kom verder!'

In die woorden van Van der Leeuw hoorde een aankomend student de aanmoediging om juist wel een stap verder te gaan. En niet alleen de wereld te ontdekken, maar ook jezelf te ontplooiën, te ontwikkelen en verder te kijken. Bij de restauratie van de Workumer St. Gertrudiskerk kreeg dat vorm in het interieur: toen de kerk klaar was kon je daarin ver kijken. De hele binnenruimte van de kerk was ineens over de volle

Kenmerkend voor de geloofsbeleving van Noordmans is zijn retardatie bij zoiets als (religieuze) vervoering.

lengte en breedte zichtbaar; het licht kon ongehinderd van oost naar west en van zuid naar noord door de kerk schijnen.

Op bezoekers maakt dat vaak een diepe indruk. Maar het geloofsmatige effect ervan ondervond ik welhaast aan den lijve toen ik onlangs voor het eerst op zondagochtend daar mocht voorgaan. Je loopt als voorganger met de kerkenraadsleden het schip van de kerk in de volle lengte door. In de richting van het hoge koor, het binnenvallende zonlicht tegemoet, dat zegt: "Kom verder!". En de gemeente zong op dat moment het lied 'Morgenglans der eeuwigheid', waarvan het laatste couplet luidt:

'Breekt de jongste morgen aan,
Geef, o Opgang uit de hoge,
dat wij met u opgestaan
alle leed vergeten mogen,
doe ons opgaan tot uw feest,
onbevreesd.'

Het leek alsof op dat moment die jongste morgen was aangebroken. Had ik toen direct votum en groet moeten uitspreken, dan was me dat niet gelukt. Ik had op dat moment om zo te zeggen Noordmans' grens bereikt. Gelukkig begon op die grens de ouderling met de mededelingen. Waar Noordmans 'de pastoraal' ziet als de relativering van een te ver doorgevoerde sacramentaliteit, kwam die pastoraal hier wel heel nuchter in die mededelingen binnen: "Voor zover ons bekend zijn er geen gemeenteleden in het ziekenhuis opgenomen." Dan ben je weer met beide benen op de grond.

*'Retardatie' en
'verder komen'
zijn geen
tegenstellingen.
De vraag is
alleen: wanneer
retarderen? En:
waar verder
gaan?*

Retardatie – en toch verder.

Sinds die ervaring weet ik het zeker: Van der Leeuw en Noordmans kunnen niet zonder elkaar. Dat deden ze zelf destijds ook al niet, maar ik denk dat hun beider mentale instellingen (om het nu even zo te noemen) elkaar ook nu broodnodig hebben. 'Retardatie' en 'verder komen' zijn geen tegenstellingen. De vraag is alleen: wanneer retarderen? En: waar verder gaan?

Dat geldt ook voor het interieur van de kerken. In veel kerkgebouwen is het scherm voor een beamer-presentatie niet meer weg te denken. Ook in de St. Gertrudiskerk is sinds enige tijd zo'n groot scherm aanwezig. Het biedt mogelijkheden voor een verscheidenheid aan liederen, teksten en beelden. Normaliter is dat scherm ingeklapt, maar op zondagmorgen – uitgeklaapt en aandachttrekkend – blokkeert het wel het vrije doorzicht op de koorruimte. Hoe dan ook: dat onderdeel van het interieur heeft een bepaalde

impact op de beleving van de kerkdienst. Van der Leeuw en Noordmans hadden in hun dagen geen idee van zo'n technische mogelijkheid-met-impact. We kunnen ze ook niet meer vragen wat zij er van gevonden zouden hebben. En dat is maar goed ook: wij zijn – met hun visies – zelf verantwoordelijk voor onze vormgeving van eredienst en interieur.

Jan Bruin

Dr. J. Bruin is emeritus te Zutphen.

Glas in lood en ontkerkelijking

Rituele momenten

De Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen (VBMK) bracht een themanummer van hun blad Novus uit over glas-in-loodramen.¹ Udo Doedens droeg bij met een artikel over de glazen van de Goudse Sint Jan, een verhaal van theologisch debat, geschiedenis en verkondiging. Alfred Bronswijk schreef over de middeleeuwse lichtmetafysica en de gebrandschilderde ramen die de kathedraal tot een lantaarn van God maakten. Kunsthistoricus Peter van Dael noemt in zijn artikel de lichtinstallatie van kunstenaar Giorgio Andreotta Calò in de Oude Kerk van Amsterdam (2018). Het binnenkomende licht werd met behulp van op de ramen geplakt folie rood gekleurd. 'De warmte van het 'katholieke' rood, dat onder andere in de kerkschilderijen van Caravaggio wordt aangetroffen, contrasteert met de koele calvinistische leegte die de Oude Kerk sinds de Beeldenstorm en de Alteratie karakteriseert', meent Van Dael.

Intussen lezen wij in de krant ook over het 'katholieke rood', maar dan als kleur van de bankrekening van parochies. Het aantal kerkgangers en betalende lidmaten daalt. En er is gebrek aan priesters van eigen bodem; ze worden al vanuit India ingevlogen. Maar veel dappere en vasthoudende parochianen geven niet om cijfers en statistieken van afnemende deelname. De behoefte aan 'kerk' zal blijven, vooral bij de rituele momenten van geboorte, huwelijk en dood. We denken aan Gerardus van der Leeuws *Sacramentstheologie* (1949), waarin hij het heeft over de 'wereld der verschijnselen', waarin dat soort momenten opkomen. Maar die momenten worden bij hem wel onder en vanuit het oordeel van de Openbaring ingekleurd.

¹ Novus 4, Glazen ramen (te lezen via www.vbmkn.nl)